

HTD

HADİS TETKİKLERİ DERGİSİ

JOURNAL OF HADITH STUDIES مجلة بحوث الحديث

Cilt/Volume: IV Sayı/Number: 2 Yıl/Year: 2006

من رئيس التحرير/ Editörden/Editorial

İbrahim HATİBOĞLU, Akademik Geleceği Küçük Bir Katkı ...

مقالات/ Makaleler/Articles

Mehmet ÖZŞENEL, Fıkıh, Mezhep ve Sünnet (Hanefî Fıkıh Teorisinde Peygamberin Otoritesi) Hakkında Bazı Mülahazalar/Some Considerations on Fiqh, Mazhab and Sunnah (the Authority of the Prophet according to Hanafi School of Law)

İbrahim HATİBOĞLU, Transmission of Western Hadîth Critique to Turkey: On the Past and the Future of Academic Hadîth Studies/Batılı Hadis Tenkidi Düşüncesinin Türkiye'ye İntikali: Akademik Hadisçiliğin Geçmişi ve Geleceği Üzerine

İshak Emin AKTEPE, İmâm Şâfi'nin Hadisler Arasında Görülen Çelişkilere Bakışı/ Shâfi'î's Interpretation About Conflicting Traditions

Aynur URALER, Sünnetin Kaynağı Üzerine Bazı Tespitler/ Some Considerations on the Source of Sunnah

Bünyamin ERUL, Tataristan-Kazan Kütüphanelerindeki Hadise Dair Elyazmaları Üzerine/ On The Manuscripts of Hadîth Scholarship in Kazan-Tataristan Libraries

Mehmet Sait TOPRAK, Cemâlî İshâk b. Mehmed el-Karamânî: Hayatı ve Eserleri/ Jamâlî Ishâq b. Mehmed al-Qaramânî: His Life and Works

ترجمة/ Tercüme/Translation

Wael b. HALLÂQ, Nebvî Hadislerin Güvenilirliği: Sahte Bir Problem/ The Authenticity of Prophetic Hadîth: A Pseudo-Problem (Çev. Rahile KIZILKAYA)

ملاحظات دراسية/ Araştırma Notları/Review Articles

Muhammed Sâdık Hâmidî, Hadis İlminde Tashîf, Zabt ve İlgili Eserler üzerine

Hadis İlminde *Tashîf*, *Zabt* ve İlgili Eserler Üzerine

Muhammed Sadık HÂMİDÎ, Dr.

Giriş

Hız Peygamber (s.a.v.) zamanı Arap toplumunda okuma yazmanın fazla yaygınlaşmaması ve onların ezbere dayalı şiir geleneğine sahip olunması sebebiyle *tashîf* ve *zabt*'nin tarihini erken dönemlere çekmek mümkündür. Ancak Arap alfabesi yapı olarak hatalı okumaya elverişli bir yazı olmasına rağmen okuyazar olanlar dile hâkimiyetleri sayesinde yanlışlığa düşmez, metinleri doğru okurlardı. Arap olmayanların İslâm'a girmeleri ve Kur'ân ve Hadis merkezli yoğun eğitim-öğretim faaliyetinin yaygınlaşması neticesinde hataya düşme ihtimalinin artması sebebiyle Kur'ân-ı Kerim'in doğru okunması için bazı tedbirlere ihtiyaç duyuldu; önce harflerin noktalanması daha sonra hareketlerin konulması yoluna gidildi. Bu da yetersiz kalınca gramer kaideleri tedvin edilerek sarf ve nahiv ilimlerinin temelleri atıldı. Bununla beraber yanlış okuma ve yazmanın önüne geçilemediği için *zabt*¹ adı altında kelimeleri doğru okumaya yönelik bir disiplin geliştirildi. Böylece âlimler okunmasında zorluk bulunan ve yanlış okunabilecek kelimelerin bizzat kaydederek hataları önlemeye çalıştılar. Buna ilâveten kendi zamanlarına kadar ortaya çıkan hataları tespit edip bu hatalara tekrar düşülmemesi için kitaplar telif ettiler. Bu makalede, *tashîf* ve *zabt*'nin anlamı, hadis ilimlerindeki yeri anlatılacak ve bu terimlerin kaydedildiği kitapların en önemlileri tanıtılmaya çalışılacaktır. Muhaddisler de Allah Resûlünün (s.a.v.) hadislerinin *zabt*'na çok önem vermiş, yanlışları önlemek için önce hareke koymuş, ardından da hatalı okunan kelimeleri tespit edip, konuyla ilgili kitaplar telif ederek hataları önlemeye çalışmışlardır.

* Suudi Arabistan, Ümmü'l-kurâ Üniversitesi Tâif şubesi emekli öğretim üyesi, Mekke-i Mükerrreme, mshamidi@hotmail.com

¹ Burada, râvilerin hadisleri korumasını ifade için kullanılan '*zabt*'s-sadr ve '*zabt*'l-kitâb' anlamındaki *zabt* değil, bir kelimenin telâffuzunun yazı ile tespit edilmesi anlamındaki *zabt* kastedilmektedir.

Türkiye’de telif edilen hadis usûlü çalışmalarında, *tashif* ve *zabt* konusuna yeterince yer verilmişse de² bu konuda dikkatli davranılmadığı bir vakaadır. Ayrıca bu konudaki kitaplar yeterince tanıtılmadığı gibi *zabtın* ne olduğu hususu üzerinde de durulmamaktadır. Bu eksikliğin birinci sebebi muhtemelen Türkçede Latin alfabesinin kullanılması sebebiyle yazımdan kaynaklanan hataların bulunmaması; dolayısıyla böyle bir ilme ihtiyacın öne çıkmamasıdır. İkinci sebebi ise, modern çalışmaların yoğun baskısı altında kalınarak isnad ile ilgili çalışmalara gereken önemin verilmeyişidir. Mevcut hadis araştırmaları daha çok fikri plânda olup genellikle metinle ilgili meseleler ele alınmaktadır. Bu ilgisizlik sebebiyle, hatta çeşitli akademik nitelikli eserlerde bazı meşhur isimlerin dahi yanlış okunup kaydedildiği görülmektedir.

Okuma hatalarına düşmemek için hadis araştırmacısı ihtiyaç hâsıl olduğunda bu kitaplara başvurmalı ve doğru telâffuzu bulmalıdır. Zira, daha önce yapılan çalışmalarda aynı yanlışın bulunması araştırmacıyı ilmi sorumluluktan kurtarmaz.

A. *Tashif* ve *Tahrifin* Tanımı

Lügat ve hadis âlimlerine göre *tashif* ve *tahrif* iki ayrı terimdir. Ebü'l-Bekâ el-Kefevî *tashif* ve *tahrif* lügat âlimlerine nispetle şöyle tarif ve tefrik etmektedir: “*tahrif*, lâfzın değişip, mananın değişmemesi, *tashif* ise hem lâfzın hem de mananın değişmesidir.”³ Ebu'l-Bekâ'nın bu tarifi şazz bir tariftir. Ne önceki ne de sonraki âlimlerin tariflerine uyar.⁴ Kadim dil âlimleri ise *tashifi* nokta, hareke ve harfin tağyirini ifade eden bir terim olarak kullanmışlardır. İslâm tarihinin ilk meşhur lügatleri tetkik edildiğinde, *tashif*le tıpatıp örtüşen örnekler için anlam bakımından daha kapsamlı olan “hatâ” ve “ğalât” tabirlerinin kullanıldığı da dikkat çeker. Askerî'nin kitabının ismine ve içeriğine bakıldığında da *tashif* ile *tahrifin* “eşanlımlı” olarak kullanıldığını görmekteyiz. Aynı dönemin bütün lügatlerinde “*tahrif*”; Kur'ân-ı Kerim'de Yahudilerin Tevrat nüshalarını *tahrif*lerine işaret eden ayetlere (Bakara 2/75; Nisâ 4/46; Mâide 5/13, 41) atıf yapılarak; “Bir sözün/kelâmın anlamını tağyir/tebdil etmek” şeklinde tanımlanır ve içindeki “kasdilik” boyutu öne çıkarılır. Hadisçiler

² *Tashif* konusunu ele alan Türkçe eserlerden bazıları şunlardır: Mülayım Bayındır, *Tashif ve Hadis İlmine Etkisi*, SAÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003, (yüksek lisans tezi, Danışman: Yard. Doç. Dr. Erdinç Ahatlı); Kadir Paksoy, “Hadiste *Tashif* -Lafız ve Anlam Hataları-”, *Dinbilimleri*, yıl 4, sayı 4, Ekim-Aralık 2004; Ahmet Tahir Dayhan, *Hadislerde Tashif ve Tahrif*, DEÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü 2005 (Doktora tezi, Danışman: M. Cemal Sofuoğlu). Ayrıca ileride ele alınacak olan mü'telif-müttefik, mü'ttefik-mü'tterik veya mü'tteşâbih grubuna giren kitapların önemli bir kısmı bir doktora tezinde ele alınmıştır (bkz. Mehmet Eren, *Hadis İlmünde Ricâl Bilgisi ve Kaynakları*, Konya 2001).

³ Ebü'l-Bekâ Eyyüb b. Mûsâ el-Hüseynî el-Kefevî, *el-Külliyat* (thk. Adnan Derviş, Muhammed el-Mısri), Beyrut: Müessesetü'r-Risâle 1412/1992, s. 294.

⁴ Özellikle *tahrif* için verilen hatalı tarifin kaynağı Cürçânî'nin eseri olsa gerektir (*et-Ta'rifât*, s. 53).

nazarında ise kasıtlı olsun ya da olmasın bu şekildeki bir anlam kayması “mâ-nâda tashîf” adı altında ele alınmıştır.

Hadis âlimlerine göre ise: “yazının değişmeksizin harflerin noktalarında ve ya hareketlerinde değişiklik meydana gelmesine *tashîf*, kelimenin harflerinde fazlalık ve ya noksanlık meydana gelmesi veya cümlede kelime değişmesine ise *tahrîf* denilmiştir. Bu tanıma göre *tahrîf* terimi *tashîf*ten daha geneldir.”⁵ İbn Hacer el-Askalânî’den (ö. 852/1448) önce “*tashîf*” ve “*tahrîf*” istilahları arasında ayırım yapan herhangi bir muhaddise rastlanmamaktadır. Harflerin noktalarında, hareketlerinde veya yazı karakterlerinde olsun; kelime üzerindeki herhangi bir değişiklik sadece “*tashîf*” olarak tanımlanmıştır. Ahmed b. Hanbel’den (ö. 241/855), İbnü’s-Salâh (ö. 643/1245) ve Zehebi’ye (ö. 748/1347) kadar belli başlı muhaddisler arasında böyle bir ayırma lüzum gören olmamıştır. İbn Hacer’den sonra ise, talebesi Sehâvî’nin (ö. 902/1497) ve daha sonra San’ânî’nin (ö. 1182/1768) tercih ettikleri ve çoğunluğu teşkil eden muhaddislerin kullanımına uygun düşen tarife göre *tashîf*; “bir kelimenin, belli bir şekilden başka bir şekle dönüştürülmesine” denir. Bu tarif, hem hadis metninde, hem de hadisin senedindeki râvî isimlerinde vukû bulan (harfler birbirine benzesin benzemesin) bütün tağyîr ve tebdil şekillerine şâmil olması bakımından genel kabul görmüştür. İbn Hacer’in sözü edilen ayırımı ise *Nüzhetü’n-Nazar*’da⁶ geçtiği şekliyle şöyledir: “Lafzın siyâkında yazılış biçimi aynı kalmakla birlikte, harf ya da harflerdeki değişim, noktalamaya nisbetle musahhaf, şekle nisbetle muharref adını alır”. Bu cümle içinde zikri geçen “şekil” ile, “hareke”nin mi yoksa “harf karakteri”nin mi kastedildiği bazı âlimler tarafından tartışmaya açılmış, gerek tarifteki kapalılık ve gerekse tarif sahibinin eserlerinde gözlemlenen kaideye ters kullanım nedeniyle söz konusu ayırma itibar edilmemiştir.

Mısırlı dil âlimlerinden Feyyûmî (ö. 770/1368), Şâfîlere ait fikhî terimlerin izahı üzerine kaleme aldığı eserinde, زَجْلٌ صَحِيْفٌ tabiri hakkında, “ilmi meşâyihden değil sahifelerden alan” derken; الصحيح terimini şöyle açıklar: “Konulduğu yerdeki murâd edilen mânâ değişecek şekilde bir lafzı tağyîr etmektir. Aslı ‘hata’dır. ضَحْفَةٌ فَتَصَحَّفُ demek، غَيْرُهُ فَتَغَيِّرُ حَتَّى التَّبَسُّ demekdir”. Feyyûmî’nin bu tarifi Tâhîr el-Cezâîrî (ö. 1338/1920) tarafından aynen tekrar edilmiştir. Ancak zayıf hadisin kısımlarını anlattığı “6. fasl”ın 3. mebhâsi” içinde İbn Hacer’in musahhaf-muharref ayırımına bağlı kalarak tarif yapmışken, mânâ ile rivayete ayırdığı “7. fasl”ın hadis yazımıyla ilgili konuların ele alındığı “4. fâide”si içinde Feyyûmî’nin söz konusu cümlelerini aktarması gariptir. Üstelik bundan üç paragraf sonra; “Üdebâ *tashîfi*; bir kelimenin, yazım şeklinde kendisine benzeyen ancak noktalamada benzemeyen bir başka

⁵ Tâhîr b.Sâlih el-Cezâîrî ed-Dimaşkı; *Tevcihü’n-Nazar ilâ usûlil-eser*, Medine-i Münevvere: el-Mektebetü’l-İlmiyye ts., s. 365.

⁶ Ahmed b. Hacer el-Askalânî, *Nüzhetü’n-Nazar*, Dimaşk: Müessesetü Mektebetil-Hafikayn 1400/1980, s. 47.

kelimeye tebdiline, tahrîfi ise; bir kelimenin hem yazımda hem de noktalamada kendisine benzeyen ancak hareketlerde farklılık arz eden bir başka kelimeye tebdiline tahsis etmişlerdir” demesi ise oldukça kafa karıştırıcıdır. Zira bu ikili tanımlama, gerçekte İbn Hacer’in *Nüzhetü’n-Nazar*’ında zikrettiği tariften başkası olmadığı gibi, (ikisini tek tabir altında birleştiren klâsik anlayışa ters düştüğünden ve tarifte geçen “şekil” kelimesi ile harf ya da harflerin hareketlerinin mi yoksa dış görüntülerinin mi kastedildiği hadis âlimleri arasında ihtilâfa neden olduğundan) muteber bir tanımlama olarak da kabul görmemiştir.

B. Tashîf ve Tahrîf’in Önemi

Tashîf ve *tahrîf* hadis âlimlerini ciddi derecede meşgul etmiş, önemli eserler telif etmişlerdir. Hadis ehlinin bu konuya azamî ihtimam göstermeleri; ne ölçüde dakik olduklarını, yaptıkları incelemelerde ne derece hassasiyet gösterdiklerini ortaya koymaktadır. Meşhur muhaddis Hatîb el-Bağdâdî konuya dair *el-Muttefik ve'l-müfterik* adlı eserinin telif sebebini şu şekilde izah eder:

“Ben bu kitabımda hadis ilminin bir nev’inden bahsedeceğim ki ilimde yüksek rütbeye erişemeyen ve ilmi faaliyetteki derecesi yüksek olmayanlara böylesi müşkil gelir. Bu nev’, hadislerde birbiriyle müttefik-benzer olarak geçen ancak araştırıldığında müfterik-farklı olduğu ortaya çıkan isim ve neseblerin beyanı hakkındadır. Bir kısmında da olsa, benzerlikleri ve yakınlıkları nedeniyle bu isim ve neseblerde sıkıntıya düşülmesi kaçınılmazdır. Hâfıza ve kavrayış kuvvetiyle tanınmış çok sayıda ilim sahibi zikrettiğimiz bu nev’e giren herhangi bir yerde yanlışlardır. İşte bu durum bizi bu konuyu şerh ve telhis etmeye sevk etti...”

Yahyâ b. Maîn diyor ki: “Mâlik b. Enes, adı Abdü'l-Melik b. Kureyb olan bir şeyhinden hadis rivayet ediyor. O da el-Asmaî'dir. Ama Mâlik'in kitabında Abdü'l-Melik b. Kurayr olarak yazılıdır. Bu yanlıştır. Doğrusu Abdü'l-Melik b. Kureyb'tir. “Çünkü o Asmaî'dir.”

İbn Maîn bu sözünde açık olarak yanlışlık yapmış ve fahiş bir hata işlemiştir. Mâlik'in hadisi sahihtir. Mâlik'in bütün talebeli ondan bu şekilde rivayet ettikleri gibi o da *el-Muvatta*'da Abdü'l-Melik b. Kurayr'den rivayet etmektedir. O da Muhammed b. Sirin'den rivayet etmiştir.

İki ismin aynı oluşundan ve baba adlarının çok yakın olmasından dolayı Yahyâ'nın hataya düştüğü görülmektedir. Aynı zamanda Yahyâ b. Maîn diyor ki: el-Asmaî bana dedi ki: Mâlik benden hadis işitti. Yahyâ bunu el-Asmaî'den işitince, adı da Abdü'l-Melik b. Kureyb olunca Mâlik'in kendisine ulaşan rivayetinde Abdü'l-Melik b. Kurayr'i Asmaî olduğu zannıyla hata olarak kabul etti ve Mâlik'i vehimle suçladı.

Yahyâ biraz dikkat etseydi el-Asmaî'nin Muhammed b. Sirin'den hadis rivayet etmediğini bilecekti. Mâlik'in kendisinden hadis rivayet ettiği Abdülmelik, Basra'lı Abdülaziz b. Kurayr el-Abdî'nin kardeşidir.

Mâlik'ten başka Abdü'l-Melik b. Kurayr'den hadis rivayet edenini bilmiyorum... Yahyâ b. Maîn bu ilimdeki öncülüğü bilinmekle birlikte, kendisine ulaşan bir sözün neden olduğu en küçük bir şüpheden dolayı hatadan kurtulamadıysa, ilimde ondan daha alt seviyede olanlar, neseb (baba ismi), tesmiye (kendi ismi), tabaka ve rivayetçe (hoca ve talebeler

bakımından) her yönden birbiriyle aynı olan iki isimle karşılaşırlarsa hâlleri nice olur? Dikkat etmeyenlerin hataya düşmesi ihtimali daha fazla olur.”⁷

Meşhur muhaddis ve edîb Merv kadısı Nadr b. Şumeyl (v. 203/819) ile Abbâsi halifesi Me'mûn (v. 218/833) arasında geçen şu muhavere de konumuza ışık tutmakta ve hatalardan kaçınmak için muhaddislerin ne kadar hassas davrandıklarını göz önüne sermektedir:

Nadr b. Şumeyl diyor ki: Me'mun Merv'e geldiğinde gece sohbetine giderdim. Bir gece yanıma vardığımda yamalı bir elbise giymiştim.

Ey Nadr, bu ne pejmürdelik?

Ey Müminlerin emîri! Ben zayıf bir kimseyim. Merv şehri de sıcaktır. Bu eski elbiselerle serinliyorum dedim.

Hayır! Sen zaten pejmürdesin dedi. Derken Me'mun kadın konusunu açtı ve hangi kadını beğendiğini sordu.

Beyaz tenli, saçı ve boyu uzun olanını beğenirim dedim.

Me'mun dedi ki:

«إِذَا تَزَوَّجَ الرَّجُلُ الْمَرْأَةَ لَدَيْهَا فَقَالَ: حَدَّثَنَا هُشَيْمٌ، عَنْ مَجَالِدٍ، عَنِ الشَّعْبِيِّ، عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا: قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ وَجَمَالِهَا كَانَ فِيهَا سِدَادٌ مِنْ عَوَزٍ.»

Hüseyim bana Mücâlid'den, o da Şa'bi'den, o da Abdullah b. Abbâs'tan Peygamber'in (s.a.v.) şöyle buyurduğunu rivayet etmektedir: «Bir kimse bir kadınla dindarlığı ve güzelliği için evlenirse isabet etmiş olur.»⁸

Hüseyim doğru söylemiştir ey Mü'minlerin emîri diyerek ben de,

قال: «إِذَا تَزَوَّجَ الرَّجُلُ الْمَرْأَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا فَقَالَ: حَدَّثَنَا عَوْفُ بْنُ أَبِي جَمِيلَةَ، عَنِ الْحَسَنِ، عَنِ عَلِيِّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ لَدَيْهَا وَجَمَالِهَا كَانَ فِيهَا سِدَادٌ مِنْ عَوَزٍ.»

Avf b. Ebî Cemile bana Hasan'dan rivayet etti. O da babası Ali b. Ebî Tâlib'ten rivayet etti. Resûlullah (s.a.v.) buyurdular ki: «Bir kimse dindarlığı ve güzelliği için bir kadınla evlenirse bir açığı kapatmış (bir ihtiyacı gidermiş) olur» dedim.

Ben böyle deyince, yaslanmakta olan Me'mun, doğruldu ve ey Nadr “Sidâd” mı dedin?

Ey Mü'minlerin emîri! “Sedad” burada Lahn'dir (hatadır) dedim.

Yani, benim hata ettiğimi mi söylüyorsun?

Hayır, Ey Mü'minlerin emîri. Buradaki yanlışlık Hüseyim'dendir. Hüseyim hep böyle hatalar işlerdi. Siz de onun yanlışına uydunuz.

Peki, aralarındaki fark nedir? diye sordu.

⁷ Ebû Bekir Ahmed b. Sâbit el-Hatîb el-Bağdadî, *el-Müttefik ve'l-müfterik* (thk. Muhammet Sadık Aydın Hâmidi), Şam-Beyrut: Darü'l-Kâdirî 1997, I, 106-111.

⁸ Celalüddin Abdurrahman b. Ebî Bekir es-Suyûtî, *el-Camius-sagîr*, I, 70, hadis no. 522); eş-Şirâzi *el-Elkâb* (thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid), baskı yeri ve tarihi yok; Ali b. Hüsamü'd-Din el-Mutteki el-Hîndî, *Kenzü'l-ummal fî süneni'l-ekvali ve'l-efa'l*, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle 1989, hadis no. 44520, 44588; Muhammed Nâsiruddîn el-Elbânî, *Silsiletü'l-ehâdisi'd-da'ife*, Riyad: Mektebetü'l-Ma'ârif ts.; hadis no. 2401.

"Sedâd" doğruluktur (isabetli hareket etmektir). "Sidâd" ise açık bir yeri kapatmak veya tükamaktır dedim.

Araplar bunu biliyor mu? diye sordu.

Evet dedim ve el-'Arcî'nin (ö. 120/737) şu beytini naklettim.

Birçok edebî sohbetten sonra; mal olarak neyin var? diye sordu.

İstifade etmekte olduğum küçük bir tarlam var dedim.

Bu tarlaya ilâveten bizde sana bir şeyler verelim mi?

İhtiyacım var dedim.

Kâğıdı aldı ve bir şey yazdı, ancak ne yazdığını bilemedim. Yatsı namazını kıldıktan sonra hizmetçisine beraberinde git ve mektubu Fadl b. Sehl'e ver dedi. (Me'mûn'un veziri) Fadl b. Sehl'e gittik. Mektubu açınca Mû'minlerin emîri sana elli bin dirhem vermeme emretmiştir. Sebebi neydi? diye sordu. Ben de olup biteni anlattım. Yani sen Emirü'l-mü'minîn'in dil hatasını mı söyledin? dedi. Hayır, Hüseyin yanlış rivayet etmişti. O da onun rivayetini nakletti. Fadl b. Sehl de bu miktara otuz bin dirhem ilâve etti. Bir harfi tashih ettiğim için 80 bin dirhem aldım.⁹

Bir başka örnekte de, Ebû Ali el-Gassânî *Kitabü't-Tenbih*'te (Buhârî kısmı birinci hadisinde) şöyle diyor: Buhârî dedi ki: (عمرو بن خالد) Amr b. Hâlid bize rivayet etti, ona da Züheyr...

Ebû Zeyd el-Mervezî'nin nüshasında (عمر) Ömer b. Hâlid idi. Ebû'l-Hasan el-Kabîsî ve Ebû'l-Ferec 'Abdûs b. Muhammed et-Tuleytulî ondan bu şekilde naklettiler. Bu hatadır. Doğrusu (غفر) ayn harfinin fethası ve mim harfinin sükûnu ile Amr'dır. O da "Amr b. Hâlid el-Harrânî el-Cezerî" dir. Buhârî'nin şeyhleri arasında Ömer b. Hâlid adında hiç bir kimse yoktur. İbn Hacer el-Askalânî diyor ki: Buhârî'nin şeyhleri arasında Ömer b. Hâlid adında hiç bir râvi olmadığı gibi, *Kütübi sitte* ricâlinden dahi Ömer b. Halid adında hiç bir râvi yoktur.¹⁰

Ömer b. Hâlid zayıf bir râvidir. Bu sebeple Ebû Mes'ûd ed-Dimaşkî ve Dârekutnî gibi muhaddisler Buhârî'nin bu zayıf râvinin hadisini *Sahih*'inde rivayet etmesini tenkit etmişlerdir. Ebû Ali el-Gassânî Buhârî'nin talebelerinin nüshalarını elde etmiş ve bu hataların Buhârî'den olmayıp, hadisi nakleden bir râvinin Amr'ı Ömer olarak okuması veya yazmasından ileri geldiğini tespit

⁹ Hasan b. Abdullah Ebû Hilâl el-Askerî, *Divânü'l-me'ânî*, Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye 1414/1994, s. 12; Ali b. Hüseyin Ebû'Ferec el-İsfehânî, *el-Egâni*, Beyrut: Dârü'l-Fikr ts., XVI, 226; İbrahim el-Beyhâkî, *el-Mehasin ve'l-mesâvî*, Beyrut: Dârü Sâdır 1970, s. 453. Bununla birlikte, İbn Kuteybe'nin *Edebü'l-kâtib*'inde "فیه نعتان فعّال وفعال" bâbında şöyle geçer: "İbnü'l-'Arâbi'den hem *sidâdûn* min avezin hem de *sedâdûn* nakledilmiştir."

¹⁰ Ebû 'Ali Hüseyin b. Muhammed b. Ahmed el-Gassânî el-Ceyyânî, *Kitabü't-tenbih 'ala el-evhâm el-vâki'ati fis-Sahihayn min kibeli'r-ruvvât* (thk. Muhammed Sadık Aydın Hâmidi), Riyad: Dârü'l-Livâ 1407/1987, s. 75. Esasen son eser müellifin *Takyidü'l-muhmel ve temyizü'l-müşkil* (thk. Ali b. Muhammed el-İmrân, Muhammed Aziz Şems) kitabının bir bölümüdür (Mekke-i Mükerrerme: Dârü'l-Âlemi'l-Fevâid 1421/2000, II, 567); Ahmed b. Hacer el-'Askalânî, *Fethü'l-Bâri* (thk. Abdül-Aziz b. Bâz), Riyad: Suudi Arabistan İlmî Araştırmalar ve Fetva İdaresi Başkanlığı ts., I, 96.

etmiş, Buhârî'nin râvileri arasında Ömer b. Hâlid adında her hangi bir râvinin olmadığını ortaya koymuştur. Bu da *tashif*in sahîh hadisi zayıf kıldığının açık bir örneğidir.

C. Tashif Konusuna Dair Kaynaklar

Burada *tashif* konusuyla ilgili telif edilen on beş kadar eserin ve müellifinin isimleri vefat tarihlerine göre kaydedilip, önemine binaen bir tanesi tanıtılacaktır: (1) Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dineverî (v. 276/889), *Tashifü'l-ulemâ*; (2) Hamza b. Hasan el-Asfahânî (v. 360/971), *et-Tenbih 'alâ hudûsi't-tashif*; (3) Ali b. Hamza el-Basrî (v. 375/985), *et-Tenbihât 'alâ agâlîti'r-ruvvât*; (4) Hasan b. Abdullah el-'Askerî (v. 382/992), *Şerhu mâ yaka'u fihî't-tashif ve't-tahrîf*; (5) Hasan b. Abdullah el-'Askerî (v. 382/992), *Tashifâtü'l-muhaddisîn*; (6) Ali b. Ömer ed-Dârekutnî (v. 385/995), *Tashifü'l-muhaddisîn*; (7) Hamd b. Muhammed el-Hattâbî (v. 388/998), *Islâhu galati'l-muhaddisîn*; (8) İshak b. Ahmed b. Şebîb (v. 405/1015), *er-Redd 'alâ Hamza fi hudûsi't-tashif*; (9) Hasan b. Reşîk el-Kayravânî (v. 456/1064), *Müttefikü't-tashif*; (10) Yûsuf b. Abdîl-Azîz b. ed-Dabbâğ (v. 564/1169), *Mâ yu'menü fihî't-tashif min ricâli'l-Endelûs*; (11) Osman b. İsâ el-Mevsilî (v. 600/1204), *et-Tashif ve't-tahrîf*; (12) Hâilîl b. Aybek es-Safedî (v. 764/1363), *Tashihü't-tashif vetahrîrüt-tahrîf*; (13) Muhammed b. Ya'kûb el-Fîrûzâbâdî (v. 817/1414), *Tahbirü'l-muşîn fi mâ yukâlu lehû bi's-sîni ve's-şîn*; (14) Celalüddîn es-Suyûtî (v. 911/1506), *et-Tatrifü fi't-tashif*; (15) İbn Kemal Paşa Ahmed Şemsüddîn (v. 940/1534), *et-Tenbih 'alâ galati'l-câhili ve'n-nebih*.

Yukarıda tespit ettiğimiz ve *tashif* konusunda müstakil olarak telif edilen bu eserler yanında usûl-i hadîse dair eser telif edenlerin çoğunun *tashif* ve *tahrîf* konusuna da temas ederek az da olsa bazı misaller verdikleri görülür. Burada kısaca tanıtımı yapılmak istenen Ebû Ahmed Hasan b. Abdillâh el-'Askerî'nin (v. 382/992) *Tashifatü'l-muhaddisîn* adlı eseridir.

Söz konusu eser Mahmûd Mirâh tarafından doktora tezi olarak tahkik edilmiş ve yazar ve eser hakkındaki uzunca bir mukaddime ve detaylı fihristiyle birlikte 1408 sayfa halinde neşredilmiştir (I-III, Kahire: el-Matba'atü'l-'Arabîyyeti'l-Hadîse 1402/1982). İki kısımdan müteşekkil kitabın birinci kısımda *tashif*le ilgili genel bilgi yanında, bazı misaller verildikten sonra hadislerde vuku bulan *tashif*ler anlatılmakta, ikinci kısımda ise bir birine çok benzemelerinden dolayı telâffuzunda *tashife* düşülmesi muhtemel isimler tespit edilmektedir ki bu *el-mü'telif ve'l-muhtelif* konusuna girmektedir. Burada hadislerde *tashif*le ilgili verdiği misallerden ikisiyle yetinilecektir:

Bazıları Hz. Ömer'in "لَا يَرُتُ حَمِيلَ إِلَّا بِنْتَةَ" şeklindeki sözünü *tashif* ederek "لَا يَرُتُ حَمِيلَ إِلَّا بِنْتَةَ" şeklinde okumuştur. Hâlbuki doğru olan ilk okuyuş "Uzak bir memlekettten getirilen veya bir yere konulup terk edilen çocuğun nesebi ispat

edilmedikçe varis olamaz¹¹ anlamındadır. Yanlış olan ikinci okuyuş ise meşhur şair Cemil b. Ma'mer ile şaire Buseyne birbirine aşklarıyla ilgili olup, *tashif* dolayısıyla Cemil'in ancak Buseyne'ye vâris olabileceği ifade edilmiş olmaktadır.

Hadislerdeki *tashif*ler için ise "لَيْسَ بَرٍّ مِنَ الْجَنَّةِ خَيْرٌ مِنَ الدُّنْيَا وَمَا فِيهَا" şeklindeki hadisin¹² *tashif* yapılarak "لَيْسَ مِنَ الْجَنَّةِ خَيْرٌ مِنَ الدُّنْيَا وَمَا فِيهَا" biçiminde okunması örnek gösterilmiştir. Doğru olan ilk okuyuşta mana "Cennetten bir karış Dünya ve Dünyadaki her şeyden daha hayırlıdır" şeklinde, yanlış okunuşta ise "Cennetten az bir kısmı dahi Dünya ve Dünyadaki her şeyden daha hayırlıdır"¹³ şeklindedir.

Kitabın ikinci kısmı ise *el-mü'telif ve'l-muhtelif*e dairdir. İleride bu ilim ve ilgili eserler tanıtılacağı için burada kitaptan iki misalle; "حُبَابُ وَالْحَنَاتِ، حَبَابُ حُبَابٍ" kelimelerinin okunuşu ve "الأبلي والأبلي" nisbelerinin *zabtını* ve bu nisbeye mensub olanları tanıtarak eseri bitirdiğine işaret edilmekle¹⁴ yetinilecektir.

Meşhur usûlcü İbnü's-Salâh *Mukaddime*'de *Tashifi* (a) isnad; (b) metin; (c) göz; (d) kulak; (e) lafız; (f) mana *tashifi* şeklinde altı kısma ayırmış ve her birini şu misallerle açıklamıştır: (a) *İsnadda tashif*: حديث شعبة عن العوام بن مَرَجَم، عن أبي عثمان: «لَتَوَدُّنَّ الْحَقَوِّقَ إِلَى أَهْلِهَا...» «التَّوَدُّنُ الْحَقَوِّقَ إِلَى أَهْلِهَا...»... «التَّوَدُّنُ الْحَقَوِّقَ إِلَى أَهْلِهَا...» YaHYâ b. Maîn, bu hadisi şerîfî rivayet ederken senede geçen İbn Muzâhîm'i *tashifi* olarak İbn Murâcîm şeklinde yanlış okumuştur. (b) *Metinde tashif*: وفي حديث أنس: «ثم يخرج من النار من قال لا إله إلا الله وكان في» Şu'be bu hadis-i şerifteki 'zerre' kelimesini *tashif* ederek 'zûra' (mısır tanesi) şeklinde okumuştur. (c) *Göz tashifi*: Harflerin ve kelimele- rin birbirine benzemesinden meydana gelmektedir. Daha çok, herhangi bir hocadan öğrenmeyip kendi kendine okuyanlarda görülür. روى ابن لبيبة عن كتاب موسى بن عقبة إليه بإسناده عن زيد بن ثابت: «أن رسول الله صلى الله عليه وسلم احتجم في المسجد وإنما هو بالراء» Abdullah b. Lehî'a hadisi bizzat Mûsâ b. Ukbe'den dinlemeyip, onun kendisine gönderdiği kitabından Zeyd b. Sâbit'in rivayet ettiği «Resûlüllah (s.a.v.) Mesicid'de kendisine bir hücre yaptırdı» hadisini rivayet ederken 'احتجم' kelimesini 'احتجم' şeklinde *tashif* etmiştir. 'احتجم' hücre yaptırdı, 'احتجم' ise kan aldırdı manasınadır. (d) *Kulak tashifi*: Kulak *tashifi* (yanlış işitme) kelime mahreçlerinin telâffuzu sırasında birbirine benze- mesinden ileri gelmektedir. Bu sebeple işiten yanlış anladığı için *tashife* düş- müş olur. Sözelimi 'Âsım el-Ahvel'in yanlış işitilip, 'Vâsıl el-Ahdeb' şeklinde

¹¹ Abdullah b. Abdurrahmân ed-Dârimî, *Sünen*, Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-Arabî 1407/1986, II, 480 (hadis no. 3095, 3099). Ayrıca bkz. Sa'îd b. Mansûr, *Sünen*, I, 89 (hadis no. 252, 253); Abdürrezzâk, *Musnef*, X, 299 (hadis no. 19173); İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, VI, 278 (hadis no. 31373); Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, IX, 130 (hadis no. 18116, 18117).

¹² Muhammed b. Yezid İbn Mâce, *Sünen* (thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî), hadis no.4329.

¹³ EbûAhmed Hasan b. Abdullah el-Askerî, *Tashifatü'l-Muhaddisîn* (thk. Dr. Mahmud el-Mîrâh): I, 188-189.

¹⁴ *Tashifatü'l-muhaddisîn*, III, 1186.

telâffuz edilmesi gibi. Bu türü kulak *tashîfi* olarak isimlendiren Dârekutnî'dir (e) *Lafızda tashîf*: Ebû Bekir es-Sûlî camide Ebû Eyüb hadisini imlâ ederken “من صام رمضان وأتبعه سناً من شوال” (Her kim Ramazan orucunu tutup Şevval ayından da altı gün eklerse...) hadisindeki “بِئْتَا” kelimesini yanlış telaffuz ederek “نَيْتَا” biçiminde okumuştur. (f) *Manada tashîf*: Muhammed b. el-Müsennâ'nın “نَحْنُ مَنْ قَوْمٌ لَنَا شَرَفٌ، نَحْنُ مِنْ عَتْرَةِ صَلَّى إِلَيْنَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ” (Biz öyle bir kavimiz ki şerefimiz vardır. Biz Aneze kabilesindeniz. Resûlullah (s.a.v.) bize yönelerek namaz kılmuştur), derken ‘Aneze’ kelimesini hatalı anlayarak Resûlullah'ın (s.a.v.) onlara yönelerek namaz kıldığını söylemesi gibi. Buradaki ‘Aneze’ mızrak anlamına gelmektedir. Hz. Peygamber (s.a.v.) açık alanda namaz kılarken sütre olarak önüne bir mızrak dikerlerdi.¹⁵

Yukarda zikrettiğimiz *tashîf* ile ilgili telif edilen kitaplardan konumuza ışık tutacak bazı örnekler arz edeceğiz.

Ebû Ahmed Hasan b. Abdullah el-Askerî *Şerhu ma yaka'u fihî et-tashîfü ve't-tahrîf* adlı eserinde¹⁶ *tashîfe* müptelâ olanları anlatırken bize şu olayı nakletmektedir. Emevî halifesi Süleyman b. Abdü'l-Melik Medine Emîri Muhammed b. Hazm'a mektup yazarak, Medine'deki muhanneslerin tespit edilerek hilâfet makamına bildirilmesini emreder. Kâtip say anlamına gelen “أَخْصِي” kelimesini *tashîf* ederek husyelerini bur anlamına gelen “أَخْصِي” şeklinde tarzında okumuş, bunun üzerine hünsaların tespiti için çağrı yapan dellâl dâhil altı yedi kişinin husyeleri burulduktan sonra, kelimenin “ح” ile mi “خ” ile mi okunacağı konusunda ihtilâf edilerek burma işleminden vazgeçilmiştir.

Safedî *el-Vâfi bi'l-vefeyât*'ta İmam Taberânî'nin terceme-i hâlini verirken şu olayı anlatır:¹⁷ Taberânî hoşsohbet bir kimse idi. Bir gün talebesi Ebû Tâhir b. Luka “كَانَ يُغَيِّلُ خُصِي جِمَارَهُ” (Peygamber (s.a.v.) cemrelere atacağı taşlarını yıkıyordu) şeklindeki hadîs-i şerîfi *tashîf* ederek “كَانَ يُغَيِّلُ خُصِي جِمَارَهُ” diye okuyunca Taberânî, talebesine Allah Resûlü'nün niçin böyle yaptığını sormuş, o da tevazudan cevabını vermiştir.

Ebû Ahmed Hasan b. Abdullah el-Askerî *Şerhu mâ yaka'u fihî't-tashîfte* şu olayı nakleder:¹⁸ Hamza ez-Zeyyât Kur'ân-ı Kerîm'i hocadan değil *Mushaf*tan öğrendiği için hatalı okuyordu. Bir gün babası onu dinlerken Hamza, el-Bakara sûresinin ilk âyetini “الْمَ ذَلِكَ الْكِتَابُ لَا يَرِيحُ فِيهِ” şeklinde okuyunca babası kendisine *Mushaf*ı bırakıp hocadan öğrenmesini emretti. Nitekim muhaddisler Kur'ân'ın *Mushaf*lardan, hadis de *tashîf*çilerden öğrenilmemesi konusu-

¹⁵ Ebû Ebû Ömer Osman b. Abdurrahmân eş-Şehrezürî İbnü's-Salâh, *Mukaddimetü İbni's-Salâh* (thk. Nureddin İtr), Medine-i Münevvere: el-Mektebtü'l-İlmiyye ts.), s. 252-256.

¹⁶ Ebû Ahmed Hasan b. Abdillâh el-Askerî, *Şerhu mâ yaka'u fihî't-tashîf* (thk. Abdülaziz Ahmed), Kahire: Matba'atü'l-Bâbi el-Halebi ts., s. 42; *Tashîfâtü'l-Muhaddisin*, I, 71.

¹⁷ Selâhüddin Halil b. Aybek es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, Stuttgart 1411/1991, XV, 344-345.

¹⁸ *Şerhu mâ yaka'u fihî't-tashîf*, 12.

nun ısrarla üzerinde durmuşlardır.¹⁹ Bunların yanında Hatîb el-Bağdâdî *el-Câmi' li ahlâki'r-râvî ve âdâbi's-sâmi'*²⁰ adlı eserinde gerek Kur'an-ı Kerim gerekse hadislerde yapılan *tashîflere* pek çok örnek vermiştir.

D. Zabt Konusuna Dair Kaynaklar

a. Zabt Kavramı ve önemi

Bir isim veya bir kelimenin doğru telaffuzunu ortaya koymaya *zabt* denir. Sözelimi, "Nu'man" kelimesindeki her bir harfi ve harekesini sırasıyla tasrih ederek söylemek ve kaydetmek onu *zabt* etmek demektir. Meşhur usulcülerden İbn Dakîk el-İyd yazılan her şeyin dikkatli bir şekilde *zabt* edilmesini şart koşarken²¹ Ebû İshâk İbrâhîm b. Abdullah, özellikle isimlerin *zabtına* çok önem verilmesi gerektiğini, zira bunlarda kıyas olmayacağı gibi, öncesi ve sonrası da ismin okunuşuna delâlet etmeyeceğini ifade etmektedir.²² *Zabta* dair eserler, usûl eserlerindeki kullanımına uygun olarak genelde *el-mu'telif ve'l-muhtelif* diye isimlendirilmiştir.

b. el-Mu'telif ve'l-muhtelifin tanımı

el-Mu'telif ve'l-muhtelif in en yaygın biçimi kelimenin şeklen yazılışı aynı olduğu hâlde telâffuzunun farklı olmasıdır.²³ Bu da (a) "سَلَمٌ وَسَلَامٌ", "سَلَمٌ وَسَلَامٌ" örneklerinde görüldüğü gibi, harflerin suretinde aynıyet olduğu halde okunuşta farklı; (b) "سِرَاجٌ وَسِرَاحٌ", "السُّرَابُ وَالسُّرَابُ" örneklerinde görüldüğü üzere harfler görünüm olarak aynı noktalarda farklı; (c) "زُنْتِيرٌ وَزُنْتِينٌ" örneklerindeki gibi, yazılış sûreten aynı olduğu hâlde bazı harflerin farklı olması gibi şekillerde olabilir.

c. el-Mu'telif ve'l-muhtelifte dair eserler

el-Mu'telif ve'l-muhtelif konusuna dair de pek çok eser yazılmış olup belli başlıları şunlardır: (1) Muhammed b. Habîb el-Bağdâdî (v. 245/859), *el-Mu'telif ve'l-muhtelif fi esmâil-kabâil*; (2) el-Hasan b. Bişr el-Âmidî (v. 370/981), *el-Mu'telif ve'l-muhtelif fi esmâi's-şu'arâ'*; (3) Ali b. Ömer ed-Dârekutnî (v. 385/995), *el-Mu'telif ve'l-muhtelif*; (4) Abdullah b. Muhammed b. Yusuf el-Faradî (v. 403/1013), *el-Mu'telif ve'l-muhtelif*; (5) Abdülğani b. Saîd el-Ezdî (v. 409/1018), *el-Mu'telif ve'l-muhtelif*; (6) Ahmed b. Muhammed b.

¹⁹ *Tashîfatü'l-muhaddisin*, "mukaddime", I, 6, 7, 24.

²⁰ Ebû Bekir Ahmed b. Sâbit el-İlatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi' li ahlâke'r-râvî ve âdâbi's-sâmi'* (thk. Mahmûd et-Tahhân), Riyad: Mektebetü'l-Ma'ârif 1403/1983, I, 291.

²¹ Muhammed b. Ali b. Vehb İbn Dakîk el-İyd, *el-Iktirâh fi beyâni'l-istilâh* (thk. 'Âmir Hasan Sabri), Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye 1417/1996.

²² Hatîb, *el-Câmi' li ahlâki'r-râvî ve âdâbi's-sâmi'*, I, 269-270.

²³ Celalü'd-Din Abdurrahman b. Ebû Ebû Bekir es-Suyûtî, *Tedribü'r-râvî*, (thk. Abdülvahhâb Abdüllatîf), Dârü İhyâü's-Sünen 1399/1979, II, 297; Şemsüddîn Muhammed b. Abdurrahmân es-Sehâvî, *Fethü'l-mugîs*, Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye ts., III, 213.

Ahmed el-Mâlinî (v. 412/1021), *el-Mu'telif ve'l-muhtelif*; (7) Yahyâ b. Ali b. Muhammed el-Hadramî, el-Mısırî (v. 416/1025), *el-Mu'telif ve'l-muhtelif*; (8) Ebû Nasr Ali b. Hibetullah b. Ali İbn Mâkûlâ (v. 475/1082), *el-İkmâl fi raf'i'l-irtiyâb 'ani'l-mü'telifi ve'l-muhtelifi fi'l-esmâi ve'l-künâ ve'l-ensâb*; (9) Ebû Bekir Muhammed b. Abdülganî el-Bağdâdî İbn Nutka el-Hanbelî (629/1232), *Tekmiletü'l-İkmâl*; (10) Cemalüddîn Ebû Hamid Muhammed b. Ali ibn'üs-Sâbûnî (v. 680/1281), *Tekmiletu ikmâli'l-İkmâl fi'l-ensâb ve'l-esmâ ve'l-elkâb*; (11) Ebû Ali el-Hüseyn b. Muhammed el-Gassânî el-Ceyyânî (v. 498/1105), *Takyidü'l-muhmel ve'temyizi'l-müşkil*. Söz konusu eser bir divan olup *Sahîh-i Buhârî* ve *Sahîh-i Müslim*'e dair dört hususu ele almaktadır. Birinci kitapta isim, künye, neseblerdeki *mu'telif ve muhtelif ve müteşâbih* olanları temyiz, ikinci kitapta *Sahîhayn*'in isnad ve râvî isimlerindeki vehimlerin tasrihi, üçüncü kitapta Buhârî'nin hadis rivayet edip nisbelerini açıklamadığı râvileri tasrih, dördüncü kitapta ise *lakaplar* konusunu ele almıştır; (12) Muhammed Tahir b. Ali el-Hindî el-Fettenî (v. 986/1578), *el-Mugnî fi dabtî esmâi'r-ricâl ve ma'rifeti küna'r-ruvvât ve elkâbihim ve ensâbihim*.

Burada adları zikredilenlerin eserlerin geç yazılanlardan olması dolayısıyla ilk olarak üzerinde durulacak eser, en kapsamlı ve önemlisi olan Muhammed Tahir b. Ali el-Hindî'nin *el-Mugnî fi dabtî esmâi'r-ricâl ve ma'rifeti küna'r-ruvvât ve elkâbihim ve ensâbihim* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-'Arabî 1402/1982) adlı eseridir.

Kitabın başında müellifin terceme-i hâline dair kısa bilgilerin ardından harflerin *zabıtına* dair müellifin mukaddimesine yer verilmiş, burada noktalı harfleri ve noktaların harfin neresinde bulunduğu anlatılmıştır. Daha sonra kitapta kullanılan rumuzlara yer verilmiştir. Ardından elif harfinden başlayarak alfabetik olarak önce isim, sonra künyelerin tespiti yapılmış, sadece elif harfinde yüz elli kadar ismin doğru okunuşu verilmiştir. Kitabın tamamı 342 sayfa olup, hadisle meşgul olan her araştırmacının kütüphanesinde bulunması zaruri bir müracaat kitabıdır. Bir diğer kitap da Ali b. Ömer ed-Dârekutnî'nin (v. 385/995) *el-Mu'telif ve'l-muhtelif* (I-V, nşr. Muvaffak b. Abdullah, Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî 1406/1986) adlı eseri olup, *mu'telif ve muhtelif* konusuna dair her bir kelimeyi bâb başlığı yapmış, bu şekilde üç yüzü aşkın bâb açılmıştır. İsimlerinin okunuşu tasrih edilen bâblarda ilgili râvilerin cerh ve ta'dil açısından değerlendirilmelerine de yer verilmiştir. İbn Mâkûlâ'nın *el-İkmâl fi raf'i'l-irtiyâb 'ani'l-mü'telifi ve'l-muhtelifi fi'l-esmâi ve'l-künâ ve'l-ensâb* (I-VII, Kahire: Dârü'l-Kütübî'l-İslâmî ts.) adlı eseri de *el-mu'telif ve'l-muhtelif* konusuna tahsis edilmiş en geniş eserlerden birisidir. Önemine binaen İbn Nutka eser üzerine *Tekmiletü'l-İkmâl* (I-VI, Mekke-i Mükerrerme: İslâm Kültürü İhyâ Merkezi 1408/1987) adıyla bir zeyl yazmıştır. Kitabın tamamında 6792 ismin *zabıtı* verilmiş, ayrıca esere iki ciltlik fihrist hazırlanarak müracaat kolaylığı sağlanmıştır. Son olarak İbnü's-Sâbûnî her iki eserde zikredilmemiş olan

müşkil isimlerin okunuşunu ilâve ederek *Tekmiletü İkmâli'l-İkmâl* (Beyrut: Âlemül-Kütüb 1406/1986, 447 sh.) adıyla konuya dair eserlerin son noktasını koymuştur.

d. *el-Müteşâbih ve el-Müştebihe* dair eserler

Tashif ve *zabt* konusunun önemli kaynaklarından biri de *müteşâbih* ve *müştebihe* tahsis edilmiş olanlardır. *Müteşâbih* konusunda (1) Hatîb el-Bağdâdî'nin *Talhîsü'l-müteşâbih fi'r-resm ve himâyetü mâ eşkele minhu 'an bevâdiri't-tashifi ve'l-vehm* ve (2) *Tâli telhîsü'l-müteşâbih* adlı eserleri; (3) *Müştebih* konusunda Zehebî'nin *el-Müştebih fi'ricâl esmâihim ve ensâbihim* (nşr. Ali Muhammed el-Bicâvî, Hindistan: Dârü'l-İlmiyye ts.); (4) aynı eser üzerine Şemsüddin Muhammed b. Abdullah İbn Nâsiruddîn ed-Dimaşkî'nin *Tavdihü'l-müştebih fi zabti esmâi'r-ruvâti ve ensâbihim ve elkâbihim ve künâhüm* (I-X, nşr. Muhammed Nu'aym el-'İrksûsî, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle 1414/1992); adlı eserleridir. Eserde müşkil isimler hareke ile değil *zabt* ile açıklanmış, ayrıca ilgili kişilerin hâl tercemelerine de yer verilmiştir; (5) İbn Nâsiruddîn zikri geçen kitaptaki hataları tashih ederek *el-İ'lâm b imâ vaka'a fi müştebehi'z-Zehbî mine'l-evhâm* (nşr. Abdü Rabbi'n-Nebî Muhammed, Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem 1407/1987, 560 sh.) adıyla muhtasar bir eser daha yazmıştır. (6) Ayrıca Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî de (v. 852/1448) Zehebî'nin eseri üzerine *Tabsîrül-müntebih bi tahriri'l-müştebih* (I-IV, nşr. Ali Muhammed el-Bicâvî, Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye ts.) adıyla bir *zeyl* yazmıştır.

e. *Ensâba* dair eserler

Ensâb denilince ilk akla gelen nesepleri anlatan kitaplar ise de, burada *tashif* ve *zabt* çerçevesinde temas edilecek olan râvi *nisbelerindeki* yanlış okumaları konu edinen kitaplardır. (1) Bu türün en meşhur eseri Abdülkerim b. Muhammed es-Sem'ânî'nin (v. 562/1167) *el-Ensâb*'ıdır (I-V, nşr. Abdullah Ömer el-Bârûdî, Beyrut: Dârü'l-Cenân 1408/1988). (2) *Nisbe* konusundaki en önemli eser Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed İbnü'l-Esîr el-Cezerî'nin (v. 630/1233) *el-Lübâb fi tehzîbi'l-ensâb*'tır (I-III, Beyrut: Dâru Sadr 1400/1980); (3) Bir diğer kaynak Celâleddîn es-Süyûtî'nin (v. 911/1506) *Lübbü'l-Lübâb fi tahriri'l-ensâb*'ı (nşr. Ahmed Abdülazîz ve Eşref Ahmed Abdülazîz, Beyrut: Darü'l-Kütüb el-İlmiyye 1991/1411) olup, İbnü'l-Esîr'in eserine ilavelerde bulunmuştur; (4) *Nisbe* konusunun dair bir diğer eser de Abbas b. Muhammed b. Ahmed el-Medenî'ye ait *Muhtasarü fethi Rabbi'l-erbâb bimâ uhmile fi Lübbi'l-elbâb min vâcibi'l-ensâb*'tır.

f. *Büldâna* dair eserler

Zabt konusunda tashihlerin yapıldığı bir diğer eser türü de *büldân* literatürüdür. Zira şehir, mıntıka, kabile veya memlekete nisbetlerde sıkça hataya

düşüldüğü görülünce bu tür kitaplar telif edilmiştir. *Büldân* kitapları şehir, kasaba köy veya bölgenin *zabıtı* yanında bu bölgeler hakkında coğrafi bilgiler de verilmektedir. (1) *Büldân* literatürü arasında Abdullah b. Abdülaziz el-Bekrî el-Endelusi'nin (v. 487/1094) *Mu'cemu mâ ista'ceme min esmâi'l-bilâdi ve el-mevâdi'* (I-II, nşr. Mustafa es-Sekkâ', Beyrut: Âlemü'l-Kütüb ts.); (2) Ebû Abdullah Ya'kût b. Abdullah el-Hamevi'nin (v. 626/1228) *Mu'cemü'l-büldân* (I-V, nşr. Ferdinand Wüstenfeld, Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî 1399/1979) ve yine (3) Ya'kût el-Hamavi'nin *el-Müştereku vad'an el-müştereku sak'an* (nşr. Wüstenfeld, Beyrut: Âlemü'l-Kütüb 1406/1986), bu eserin muhtasarı ve bazı ilâveleri de olmak üzere (4) Safiyuddîn Abdülmü'min b. Abdüllak el-Bağdâdî'nin (v. 739/1339) *Merâsidü'l-ittilâ' 'alâ esmâi'l-emkineti ve'l-bikâ'* (I-III, nşr. Ali Muhammed el-Bicâvi, Beyrut: Dârü'l-Ma'rife 1373/1954) gibi eserleri saymak mümkündür.

Sonuç

Tashif ve *Zabıt* konusu hadis ilimleri açısından büyük önem taşımaktadır. Bu konulara geçmişte olduğu gibi günümüzde de hadis çalışmalarında mutlaka yer verilmesi zarurettir. Gerek hadis metinlerinin doğru okunmasında gerekse râvilerle ilgili muhtemel hataların önünün alınması için söz konusu çalışmalara müracaattan müstağni kalınmamalıdır. *Tashif* ve *zabıt* konusuna tahsis edilmiş yüzlerce eser hadis âlimlerinin ilmin her safhasında son derece titiz davrandıklarını, en küçük hataları bile tespit edip kayda geçirdiklerini de açıkça ortaya koymaktadır. Bu hassasiyetle, tarihin belirli bir dönemine kadar *tashif* ve *zabta* dair eserler yazılmış ve mevcut literatürdeki birikim bu çalışmalarda değerlendirilmiştir. Rivayet literatüründe genişleme söz konusu olmadığına göre bugün yapılacak olan ancak bütün çalışmaları tek bir kaynaktan toplamak ve metin ve isnad çalışmalarında bu hatalara düşmemeye çalışmak olmalıdır.

Hadis râvisinin cer edilmesine sebep olabilecek adâlet ve *zabta* müteallik on kusurdan (matâ'in-i 'aşere) birisi de *fuhs-i galât* olup, râviler bir defa bile olsa böyle bir hataya düştüğünde cerh edileceklerinin farkında olarak, böyle bir hataya düşmemek için azamî gayret sarf etmişlerdir. Ancak, bütün buna rağmen hatalar vuku bulmuş ancak, örneklerine işaret edildiği üzere, bunlar tespit edilmiş ve gereken tenkit ve tashihler yapılmıştır.

Hadis metinlerindeki hatalara dair çalışmalar da *tashif* ve *zabıtın* kapsamına girmekle birlikte, bu konulara tahsis edilmiş eserler büyük oranda ricâl ile ilgilidir. Ancak, buradan hareketle hadis ilminin tamamıyla isnada ağırlık verdiği, metni ihmal ettiği gibi bir yanlış anlayışa da gidilmemelidir. Zira bütün ricâl ilminin gayesi sağlam bir metne ulaşmak ve bu sağlam metni ferdi ve içtimâî hayatta bir düstur olarak kabul edip yaşamak ve yaşatmaktır.